

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science**Yıl: 6, Sayı: 33, Ocak 2019, s. 131-142****Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz İNCE**

KTÜ Türk Dili Bölümü. yince44@hotmail.com

**SEBEP VE SONUÇLARIYLA TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE “t > d”
SEDALILAŞMASI¹****Özet**

Genellikle “ p, ç, t, k” gibi ünsüzler ile biten kelimelerin sonuna ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde, kelime sonundaki sedasız sert ünsüzlerin yumuşayarak sedalı “b, c, d, g (ğ)” ünsüzlerine dönüşmesi olayı şeklinde tanımladığı sedalılaşıma olayı Türkçenin ilk yazılı dönemlerinden itibaren Oğuz Türkçesinin ana temayüllerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sedalılaşıma olayı, Eski Oğuz Türkçesi Dönemi’nden itibaren bir temayül olmanın ötesine geçerek, bazı istisnalar dışında, gelenekleşmeye başlamıştır. Sanıldığığının aksine bu sedalılaşımaların büyük bir kısmı “geçici” değil “kalıcı sedalılaşıma”lardır.

Bu bildiride özellikle Arap alfabesinin kullanılmasıyla ortaya çıkan imla problemleri sebebiyle daha kolay ve doğru bir şekilde takip edilebilen t > d sedalılaşımasının tarihî Türk lehçelerindeki izleri ve bu sedalılaşımayı – ve genelde sedalılaşımayı- ortaya çıkaran sebepler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için her tarihî dönemi temsil eden eserlerdeki örneklerden faydalanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: tarihî türk lehçeleri, sedalılaşıma, t > d sedalılaşıması.

**t > d VOICING IN HISTORICAL TURKISH DIALECTS WITH IT’S
CAUSES AND CONSEQUENCES****Abstract**

Usually the "p, d, t, k" is like consonants at the end of words ending celebrities starting with an addition brought the word sedali soften the unvoiced hard consonants at the end of "b, c, d, g (i)" defined as the event of conversion to

¹ Bu makale Prof. Dr. Ahmet Buran danışmanlığında Yılmaz İnce tarafından hazırlanan “Tarihî Türk Lehçelerinde Ünsüzler” adlı doktora tezinin ilgili bölümü esas alınarak hazırlanmış ve “IX. Uluslar arası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu”nda bildiri olarak sunulmuştur.

consonant voicing the event of the Turkish the first time since the writing emerges as one of the main tendencies of the Turkish Oghuz. Voicing the event, beyond being a trend from the old Oghuz Turkish period, with certain exceptions, it began to be customary.

In this paper, especially in the Arab easier because the spelling problems associated with the use of the alphabet and can accurately be followed t > d traces in sedalılış the historical Turkish dialects and to voicing - and will generally tried to put forward reasons that reveals voicing For example it has benefited from the works representing every historical period.

Keywords: Ancient Turkish Dialects, voicing, t > d voicing

KISALTMALAR

1. Eser/Yazıt Kısaltmaları

- ATAUÜ : Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler.
BK D : Bilge Kağan Yazıtı Doğu Cephesi.
BK K11 : Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Cephesi 11.Satır.
BKT G : Bilge Kağan (Tenri Kağan) Yazıtı Güney Cephesi.
CC : Codex Cumanicus.
Ç III : Çakul Yazıtları 3.Yazıt.
DKK I : Dede Korkut Kitabı I.
DLT I : Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I.
DLT II : Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II.
DLT III : Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III.
DLT IV: Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV.
EDMFLT : Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye.
ETZFLT : Ettuhfet-üz- Zekiyye fi'l-Lûgat-it Türkiyye.
EUTS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.
GT 2 : Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi.
GT : Seyf-i Sarayî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî).
İMVS : İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin.
KB 2 : (2008), Kutadgu Bilig (Çeviren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat).
KB I : (1979), Kutadgu Bilig I Metin.
KE 2 : 14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi.
KE I : Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları).
KHŞ : Kutb'un Husrev ü Şirin'i.

KİLE	: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk.
KMTTAM	: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî.
KT D	: Kül Tigin Yazıtı, Doğu Cephesi.
KT G	: Kül Tigin Yazıtı, Güney Cephesi.
KT K4	: Kül Tigin Yazıtı Kuzey Cephesi 4.Satır.
KT	: Kıpçak Türkçesi (Dr. Hanifi Vural, Prof. Dr. Recep Toparlı).
KUUV	: "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller" (Osman Nedim Tuna "1988").
ME	: Mukaddimetü'l -Edeb.
MM	: Mu'înu'l-Mürîd.
MSD	: Mevlâna Sekkâkî Divanı.
NF III	: Nehcü'l Ferâdîs (Uştmağlarını Açık Yolu - Cennetlerin Açık Yolu) (DİZİN).
NMŞF	: Nesâyimü'l-Mağabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve.
OABKTSV	: Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı.
OTGTT	: Orhon Türkçesi Grameri.
OYTT	: Orhon Yazıtları.
ŞT	: Şecere-i Terâkime.
TGKBS	: Tuncer Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N), (O-Z).
TİKT	: Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi.
TLMG	: Türk Leçelerinin Mukayeseli Grameri.
VM	: Vesîletü'l-Matâlib.

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Başk.	: Başkurt Türkçesi (Başkurtça).
EOT	: Eski Oğuz Türkçesi.
ET	: Eski Türkçe.
Hrz.	: Harezmi Türkçesi.
Kök.	: Köktürkçe.
Kpç.	: Kıpçak Türkçesi.
Krh.	: Karahanlı Türkçesi.
Uyg.	: Eski Uygur Türkçesi.

Taranan Tarihî Türk Lehçeleri Eserleri

Köktürkçe: Orhun ve Yenisey Yazıtları

Eski Uygur Türkçesi: Altun Yaruk, Üç İtigsizler, İrk Bitig ve İyi ve Kötü Prens Öyküsü.

Karahanlı Türkçesi: Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık.

Harezm Türkçesi: Mukaddimet'ül- Edeb, Nehcü'l- Ferâdîs, Mu'înü'l-Mürîd, Kısasü'l-Enbiyâ ve Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsiri.

Kıpçak Türkçesi: İrşâdü'l-Mülûkve's-Selâtîn, ed-Dürretü'l-Mudiyeye fi'l-Lûgati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Gülistan Tercümesi.

Çağatay Türkçesi: Mevlâna Sekkâkî Divanı, Bâbü Dîvânı, Şecere-i Terâkime, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Muhakemetü'l-Lugateyn

Eski Oğuz Türkçesi: Mecmû'atü'n-Nezâ'ir, Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Gunya, Gülistan Tercümesi 2, Vesîletü'l-Matâlib ve Kısas-ı Enbiyâ 2...

1. GİRİŞ

Türkiye Türkçesi sahasında ötümlüleşme, titreşimleşme, sedalılışma, çınlaklaşma, tonlulaşma, yumuşama, ünlüleşme gibi terimlerle karşılanan bu ses olayı genellikle «p, ç, t, k» sedasız ünsüzlerinin ünlü ile başlayan bir ek aldığında «b, c, d, g/ğ» sedalı ünsüzlerine dönüşmesi olarak izah edilmektedir. Halbuki Tarihî Türk lehçelerinde görülen sedalılışma olayı incelendiğinde yukarıdaki izahta görülen «geçici» sedalılışma örneklerinin yanında kelime başında veya sonunda alışlagelen şartların etkisi dışında «kalıcı» sedalılışma örnekleri de tespit edilmektedir. Sedalılışma olayı genellikle Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserindeki örneklerden başlatılmaktadır. Ancak Fatih Özek, doktora tezinde sedalılışma/ünsüz ötümlüleşmesi olayını çok daha öncelere VIII. yüzyıla, Orhun Abideleri'ne kadar götürür: "Ünsüz ötümlüleşmesine ilk olarak Orhon Abidelerinde rastlamaktayız: AT *öt 'öd, safra kesesi' > Kök. öd (Orh.) (Krş. Uyg. öt; Krh. öt ~öt; Hrz. öd; Kıp. öt ~ öd; ETT öd; Türkm. ud, Yak. üös)" (Özek, 2009: 86) Aynı tespiti Aylin Koç da doktora tezinde yapmıştır: "Tarihî Türk lehçelerinden Göktürkçede sınırlı sayıda tek heceli sözcük tespit edilmiştir. Örneklerde tek heceli sözcüklerin vokalle başlayan bir ek aldığında sedalılışmadığı ancak, öd sözcüğünün ise yalın halde ve vokalle başlayan bir ek aldığında sedalı olduğu tespit edilmiştir." (Koç, 2005:338). Ayrıca Orhun Yazıtlarda bizim tespit ettiğimiz iki örnekte daha sedalılışma olayı görülmektedir: Tek heceli fiillerden **ıt- ~ ıd- "göndermek" fiili de yazıtlarda ikili kullanımla, sedalılışmış örneklerle de kullanılmaktadır:**ıt-tı, ıt-tım, ıt-tımız, ıd-ıp, ıd-maz, ıd-mış (KT G12 s. 22, BK D40 s. 64, KT D40 s. 34, BK D35 s. 62, BK D25 s. 58, KT D6 s. 24).Çok heceli fiillerde ise bir örnekte «geçici» sedalılışma görülmektedir: **igid-/igit- "beslemek, doyurmak":**igid-eyin, igid-iñ, igid-mış, igid-ür, igit-ti, igit-tim (KT D28 s. 32, BK K13 s. 48, KT G9 s. 22, KT GD s. 40, KT D16 s. 28, KT D29 s. 32).

Tarihî Türk Lehçelerinde Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'ne kadar diğer tarihî dönem eserlerinde Oğuzcanın bir belirtisi olarak izah edilen sedalılışma olayı, Oğuz Türkçesinin bağımsız yazı dili olarak ortaya çıktığı Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nin karakteristik bir özelliği olarak takip edilmektedir. Tarihî Türk Lehçelerinde sedalılışma olayı incelenirken özellikle Arap alfabesinin kullanılmaya başlamasıyla, Arap alfabesinin yarattığı imla zorluklarından dolayı, bazılarını tam ve doğru tespit etmek mümkün olmamaktadır (k > g, p > b, ç > c gibi). Bu sebeple bu çalışmada takibi daha sağlıklı olan t > d sedalılışması esas alınacaktır.

Ses değişimleri/olayları konusunda yapılan pek çok çalışmada kelime başında görülen t > d sedalılışması «t > d» değişmesi olarak izah edilmektedir. Fakat olayın fonetik sonuçları göz önüne alındığında meydana gelen değişme bir sedalılışma olayıdır. Bu sebeple bu bildiride kelime başındaki t- > d- değişimleri de sedalılışma olarak incelenmiştir.

2. Tarihî Türk Lehçelerinde Görülen Sedalılışma Olaylarının Sebepleri

Tarihî Türk Lehçelerinde görülen sedalılışma olayını iki ana sebebe bağlı olarak izah etmek mümkündür:

A- Özellikle tek heceli kelimelerin sonunda görülen sedalılışma olayının sebebi, Ana Türkçedeki aslı uzun ünlülerin kaybolması sırasında ortaya çıkan seslik izlerdir. Talat Tekin bu durumu şöyle izah etmektedir: «Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı p, t, ç ve k ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde (aslı) uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla b, d, c, ğ ve ğ(y) olmuşlardır. Ötümlüleşme, aynı şartlar altında rt ve rç ünsüz gruplarında da meydana gelir. Bu olayın seslik açıklaması şöyledir: Uzun bir ünlünün boğumlanma süresi kısa yani normal uzunluktaki bir ünlününkinin aşağı yukarı iki katıdır. İşte, süre bakımından kendisinden sonra gelen ötümsüz patlayıcıya üstün ve hakim durumda olan uzun ünlü kendisindeki süreklilik niteliğini ünsüze de geçirir. Başka deyişle, ünsüz ötümlüleşmesi aslında bir ünlü-ünsüz benzeşmesinden başka bir şey değildir.» (Tekin, 1975: 179-180).

Osman Nedim Tuna ise Türk dilinin tarihî gelişimi içinde ortaya çıkan birçok ses olayını aslı uzun ünlülerin varlığıyla ilişkilendirmektedir. Tuna tarihî süreç içinde aslı uzun ünlülerin kaybolması sonucu kaybolan bu ünlülerin bıraktığı seslik izleri “ağırlık uyumu-dengeleme” olarak değerlendirmekte ve bu seslik izlerden ünsüz ötümlüleşmesine ayrı bir önem atfetmektedir. Tuna, bu konuda Talat Tekin’den farklı olarak çok heceli kelimelerde görülen ünsüz ötümlüleşmelerini de aslı uzun ünlülerin tarihî gelişimiyle izah etmektedir: “...Uzun vokallerin yerine geniş vokallerin geçmesi (tişi >> tijeKoyb. “dişi”, ordu >> orda “hükümet merkezi”) veya ikinci bir hecenin türemesi, (bır > piri Çuv., “bir, sayı”), bir prothetique konson belirmesi (ât >> yat “isim” Çuv., uç > viz’z’e, uç >> viç “uç” Çuv.), bir diftonglaşma veya içte konson türemesi (it >> işt “köpek” Yeni Uygur, bış >> beş “beş (sayı)” Karag.), bir gemination (eçi “ağabey” >> iççi Yak., ana >> āne (yazıda) >> anne) yahut konson ötümlüleşmeleri hep aynı “dengeleme” prensiplerine uygun olaylardır. Bunlardan sonuncusu Türkçe için çok önemlidir. Çünkü, Türkçedeki bütün ötümlüleşme olaylarını, hiç değilse kelime başından gayrı olanların hepsini, uzun vokallere bağlayabiliriz. Şimdiye kadar yalnız tek hecelilere tanınan bu hak aslında umumî olmak icabeder. Hadisenin fonetik izahı şudur: Normal vokalin teşekkülündeki ses telleri ihtizaz adedi uzun vokallerinkinden daha azdır. Uzun vokal normalleşince “ağırlık uyumu” bozulur. Kaybı karşılamak ve dengeyi yeniden sağlamak için sonraki ötümsüz konsonun ötümlüleşmesi hal şekillerinden biridir. Böylece azalan vibration, eklenme suretiyle yeniden çoğalır; enerji uygun bölümlere dağıtılmış olur.” (Tuna, 1988: 276-277).

B. Çevresel faktörler: Ana Türkçede aslı uzun ünlülü olmayan bazı kelimelerdeki sedalılışma çevresel faktörlerle izah edilebilir. Mesela kelime başında görülen t > d sedalılışması örneklerinin çoğunda sedalılışan ünsüzden sonraki ünlünün ince ünlü olması gibi...

3. Tarihi Türk Lehçelerinde t > d Sedalılışması

Köktürkçede t > d Sedalılışması: Köktürk Türkçesinde tespit ettiğimiz sonunda sedalı "d" fonemi bulunan tek heceli isimlerden birisi aslı uzun ünlünün kaybolmasıyla oluşan sedalılışmaya örnektir. Kelimenin Ana Türkçede uzun ünlülü olduğunun bir belirtisi de bugün aslı uzun ünlülerin varlığını sürdürdüğü iki çağdaş Türk lehçesindeki (Yakutça ve Türkmen Türkçesi) uzun ünlülü veya çift ünsüzlü kullanımındır:

öd "safra kesesi" < *AT öt "safra kesesi" (Tekin, 1975: s. 268) > Yak. üös "öd, safra kesesi", Trkm. ö:t "öd, safra kesesi": öd+iñ[e] (ödiñ[e] küni: t(e)gdük üç(ü)n BK D29-30 s. 60) (Tekin, 2010: 60).*

Tek heceli fiillerden **ıt- ~ ıd- "göndermek" fiili de yazıtlarda ikili kullanımla, sedalılışmış örneklerle de kullanılmaktadır:** ıt-tı, ıt-tım, ıt-tımız, ıd-ıp, ıd-maz, ıd-mış (KT G12 s. 22, BK D40 s. 64, KT D40 s. 34, BK D35 s. 62, BK D25 s. 58, KT D6 s. 24).

Çok heceli fiillerde ise bir örnekte «geçici» sedalılışma görülmektedir: **igid-igiti- "beslemek, doyurmak":**igid-eyin, igid-iñ, igid-mış, igid-ür, igiti-ti, igiti-tim (KT D28 s. 32, BK K13 s. 48, KT G9 s. 22, KT GD s. 40, KT D16 s. 28, KT D29 s. 32).

Eski Uygur Türkçesinde t > d Sedalılışması: Eski Uygur Türkçesi Döneminde kullanılan çok heceli bir kelime dışında t > d sedalılışması tespit edilmemiştir: **uzatı > uzadı "uzun zaman"**

Karahanlı Türkçesinde t > d Sedalılışması: Tek heceli isimlerin sonunda iki örnek vardır:

1. öt ~ üt (öt ~ üt) "delik, çukur, tahtada veya duvarda olan delik" > Yak. üüt < *AT üt: ö(ü)t, ö(ü)t+in(DLT II s. 119/19 (Atalay "Çeviren" (B),1998: 119), DLT III 263/5 (Atalay, (Çeviren) (A), (1999): 263). Kaşgarlı Mahmud, Divan'da bu kelimeyi Öz Türklerin öt (üt) olarak kullandığını oysa Oğuzlar ve onlara yakın olanların bu kelimeyi "öd" olarak kullandığını söyler.

2. and "yemin" < *ant (TGKBS A-N, s. 69) (Gülensoy (A-N), 2007: 69): and, and+ka, and+lığ (DLT I s.42/10, 459/6 (Atalay "Çeviren" (A),1998: 42-459), KB I C 390/6583 s. 649, KB I B 35/317 s. 47Arat, 1979: 47).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde kelime başında ise N. Hacıeminoğlu'nun «erken tonlulaşma» olarak tanımladığı t > d kalıcı sedalılışması örnekleri vardır:**dakı < takı "dahi" (DLT-II, 195-27), dangal < tangal "saman kesmiği" (DLT-III, 384-1), dava < tava "yün sömeği" (DLT-III, 237-18), deve < teve/tive "deve" (DLT-II, 195-25), didek < tidek "gelin giderken yad (yabancı, el) kimselere görünmemek için örtülen örtü" (DLT-I, 408-11), dik < tik "dik" (DLT-I, 334-18), dük < tük "şu kadar, birkaç" (DLT-I, 334-15), dülek < tük "ağzı kırılmış saksı ve testi" (DLT-I, 389-2), dal < tal "kol, şube, dal" (KB I 5311)."**

Tek heceli ve çok heceli fiil örneklerinde ise açık bir t > d sedalılışması görülmemektedir.

Harezmi Türkçesinde t > d Sedalılışması: Taranan Harezmi Türkçesi eserlerinde tek heceli isimlerin sonlarında, bir örnek dışında, çoğunlukla bir /-t/ > /-d/ sedalılışması

* Orhun Yazıtlarıyla ilgili verilen örnekler Talat Tekin'in "Orhun Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara." adlı çalışmasından alınmıştır.

görülmemekle birlikte bazı kelimelerde görülen -t ~ -d ikili kullanımı bir sedalılışma temayülünü işaret etmektedir:

ard ~ art "art, arka" > Trkm. a:rt, Az. ard < *AT ārt (ATAUÜ s. 250): art, art+ımda, art+ınça, ard+ındın, ard+ına, ard+ım, ard+ınca (KE I 83v5 s. 116 (Ata, 1997: 116), NF III 114-1 (Ata, 1998: 114), KE I 132v19 s. 187, OABKTSV s. 54, OABKTSV s. 54 (Borovkov "Ruşadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu", 2002: 44), ME 130-4 s. 58 (Yüce, 1993: 58), ME 210-5 s. 75).

bud ~ bud (büt) "bud, kalça, bacak" > Yak. buut, Trkm. bu:t < *AT büt (ATAUÜ s. 262): Bu kelime Kıssasü'l Enbiya'da sadece "-t"li şekliyle kullanılırken ("but+ı" KE 131r9 s. 184) Mukaddimetü'l Edeb'de hem "-t" hem de "-d" şekliyle karşımıza çıkmaktadır: (but+ı ~ bud+ı ME 210-2 s. 75, ME 210-2 s. 75).

at ~ ad (āt) "ad, unvan" > Yak. aat, Trkm. a:t < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250): Nehcü'l Feradis, Mukaddimetü'l Edeb ve Kur'an Tefsiri'nde "-t" ile karşımıza çıkan bu kelime Kıssasü'l-Enbiya'da ve Muinü'l-Mürid'de hem "-t" hem de "-d" ile yazılmıştır: at, at+ın, at+ındın, at+ını, at+ımnı, at+ınğa, ad ber-, ad+ığa, ad+ları, ad ur-, at+ı (ME 106-6 s. 52, OABKTSV s. 60, NF 288-7, NF III 297-4, NF III 297-3, KE I 14v20 s. 21, KE I 166v16 s. 237, KE I 166v21 s. 237, KE I 178r17 s. 253, MM 18a/3-1082 s. 41 (Karamanlıoğlu, 2006: 41), MM 22b/15-1403 s. 53).

Harezmi Türkçesi metinlerinde kelime başı t- > d- sedalılışmasına çok sayıda örnek vardır:

dağ ~ tağ "dağ" < ET tag "dağ, dağ silsilesi, sıradağ; kuzey" (EUTS s. 144) (Caferoğlu, 1993:144): dağ+dın, tağ+ğa (ME 191-2 s. 71, ME 71-2 s. 44).

der ~ ter "ter; maaş, ücret, kira" < ET ter "ter; ücret" (EUTS s. 153): der+ni, der+din, der+leriter+ge, ter+in (ME 166-2 s. 65, ME 182-2 s. 69, KE I 149r6 s. 211, ME 182-2 s. 69, KE I 187v7 s. 266).

diş ~ tiş "diş" < ET tiş "diş" (EUTS s. 157): diş, tiş, tiş+in (ME 183-6 s. 70, ME 183-6 s. 70, ME 148-6 s. 61).

dar- ~ tar- "dağıtmak, gidermek" < ET tar- "dağıtmak, parçalamak" (EUTS s. 148) < *AT tār- "dağıtmak" (ATAUÜ s. 254): dar-dı, tar-dı (ME 68-3 s. 43, ME 180-7 s. 69).

dat- "tadına bakmak" < ET tat- "tatmak" (EUTS s. 150) < *AT tāt- "tatmak" (ATAUÜ s. 254) > Trkm. dāt- "tatmak": dat-tı (ME 180-3 s. 69).

dê- ~ tê- "demek, söylemek" < ET te-/ti- "demek" (EUTS s. 152/156) < *AT tē- "demek, söylemek": dê-di, dê-p, tē-miş, tē-di, tē-yü (KE I 159r21 s. 226, KE I 132r17 s. 186, KE I 104r15 s. 145, KE I 41r21 s. 57, KE I 248v20 s. 362).

danış- "danışmak" < Krh. tanuş- "danışmak; işaretleşmek" (DLT IV s. 572) < *AT tān- "danışmak" (ATAUÜ s. 255): danış-tı (ME 110-8 s. 53).

Kıpçak Türkçesinde t > d Sedalılışması: Kıpçak Türkçesi örneklerindedecetek heceli isimlerin sonunda /-t/ > /-d/ kalıcı/bağımsız veya geçici/bağımlı (ünlü ile başlayan bir ek aldığımda, bu eke bağlı olarak) sedalılışması veya ikili kullanımlar, sayılı örnekte de olsa görülmektedir. Bu örnekler, Ana Türkçedeki aslı uzun ünlü kelimeseldir (**ot/od "ates" "*öt", ant/and "yemin" "*ānt", at/ad "isim" "*āt", öt/öd "öd" *öt vb.**). Kıpçak Türkçesi eserlerinde /-t/ foneminin sedalılışmadığı örneklerin tamamına yakını ise gerek Divan'da gerekse Türkmen Türkçesi ve Yakutçada kısa ünlü olarak kullanılan kelimelerdir.

öt ~ öd "safra kesesi" <*AT öt "safra kesesi" (ATAUÜ s. 268): öt, öd, öt+i (KMTTAM 23a/2 s. 29 (Toparlı, Çögenli, Yanık, 2000: 29), EDMFLT 13b/2 s. 33 (Toparlı, 2003: 33), GT 65/6 s. 32(Seyf-i Sarayî" Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu", 1978: 32).

at/ad – at ~ ad (āt) "ad, unvan" > Yak. aat, Trkm. a:t < *AT āt "ad, unvan" (ATAUÜ s. 250): at, ad+i, at+ındın at bir-, ad+ım, ad+i, ad+sızbarmak (İMVS 23b s. 159 (Toparlı, 1992: 159), KHŞ 155 s. 190 (Hacıeminoğlu, 2000: 190), KHŞ 375 s. 203, İMVS 2b s. 148, EDMFLT 24a/6 s. 63, EDMFLT 24a/4 s. 63, EDMFLT 24a/4 s. 63, KMTTAM 21b/11 s. 27)

Kıpçak Türkçesi kelime başındaki <t->leri genellikle muhafaza etmekle birlikte t- > d-sedalılaşmasıyla veya t~d ikili kullanımıyla yazılmış birçok örneğe de rastlanmaktadır:

til/dil - til ~ dil "dil": EDMFLT'te "til" (dil), KİLE'de "til ~ dil", ETZFLT'de "til", GT "til", KHŞ'de "til", İMVS'de "til".*

tört/dört/dörüt - tört ~ dört "dört, sayı" > Yak. tüört, Trkm. dö:rt < ET tört "4" (EUTS s. 163) < *AT tört (ATAUÜ s. 269): İMVS'de "tört", KHŞ'de "tört", GT'de "tört ~ dört", KMTTAM'de "dört", ETZFLT'de "dört", KK'de "tört ~ dört", KİLE'de "tört ~ dört", KT "Kitâb fi'l-Fıkhbi'l-Lisani't-Türkî" de "dörüt".

demür ~ temür/temir "demir": demür, temür, demür+çi, temir (ğazık), temür (kazuk) (KMTTAM 33a/11 s. 45, KMTTAM 54b/6 s. 70, EDMFLT 18a/4 s. 44, EDMFLT 2a/11 s. 2, EDMFLT 8b/15 s. 21.).

dudağ "dudak" < *AT tōtađ "dudak, vulva" (ATAUÜ s. 260) : dudağ, dudağ+i, dudağ+ına (KMTTAM 21a/8 s. 26' GT 94/7 s. 46, GT 156/13 s. 77).

deg- "değmek, ulaşmak" < ET teg- "ulaşmak, erişmek..." (EUTS s. 151): deg-mes (EDMFLT 22b/14 s. 59).

dil- "dilmek, dilimlemek" <Krh. til- "dilmek, uzunluğuna yarmak veya kesmek" (DLT IV s. 622): dil-gil (KMTTAM 45a/8 s. 62).

degin- "ulaştırmak, yetiştirmek" < ET tegin- "yaklaşmak, erişmek, sevk olunmak" (EUTS s. 151): degin-gil (KMTTAM 41a/5 s. 57).

değşür- "değiştirmek" < ET teğşül- "değiştirmek" (EUTS s. 151): değşür-gil (KMTTAM 44b/6 s. 61).

Çağatay Türkçesinde t > d Sedalılaşması: Taranan Çağatay Türkçesi metinlerinde kelime sonunda t- > d- sedalılaşmasına uğramış bir kelime tespit edilemezken kelime başında ve kelime içinde az sayıdaki örnekte t > d sedalılaşması tespit edilmiştir:

dik ~ tik-tig/ dek ~ teg-tig "gibi" < ET teg "gibi" (KT G1 s. 20): tik, dik, dik+ni, tig, (tülkü) dik (BD 101/1 s. 177 (Yüce, 1995: 177), BD 17/4 s. 127, BD 132/15 s. 211, MSD 71 s. 108 (Eraslan,1999: 108), MSD 114 s. 118.).

dudağ "dudak" < *AT tōtađ "dudak; vulva" (ATAUÜ s. 260): dudağ+ını (BD 131/11 s. 209).

dön- "dönmek" < DLT tön- < *AT tōn- "dönmek" (ATAUÜ s. 269): dön-düm (ŞT 100a-13 s. 212 (Kargı-Ölmez, 1996: 212).

*Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk, Codeks Cumanicus ve Ettuhfet-üz- Zekiyye fi'l-Lügat-it Türkiyye ile ilgili örnek kelimeler Ahmet Cevat Emre'nin "Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap, Fonetik, TDK Yayınları, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul." adlı eserinden alınmıştır.

di- /di- ~ ti- "demek, söylemek" < ET te- "demek" (EUTS s. 152) < *AT tē- "demek" (ATAUÜ s. 265): di-di, di-p, di-se, di-miş, di-mekdin, di-rler, di-mek, ti-di, ti-p (BD 108/10 s. 182, BD 221-3 s. 236, BD 285-3 s. 252, NMF s. 420 (Eraslan, 1996: 420), NMF s. 420, ŞT 69a-12 s. 119, ŞT 67b-4 s. 114, ŞT 67a-4 s. 112, ŞT 70b-9 s. 123).

Eski Oğuz Türkçesinde t > d Sedalılışması: Orhun Yazıtları'nda ve Divan'da ve bu uzun ünlüleri koruyan Türkmen Türkçesi ve Yakutça gibi çağdaş Türk lehçelerinde de uzun ünlü olarak kullanılan tek heceli isimlerin sonundaki /-t/ fonemi Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde, yalın halde de ünlü ile başlayan ek aldığında da, sedalılışarak /-d/ olmuştur. Yine "but < *AT büt (ATAUÜ s. 262) (bacak, kalça)" kelimesi de taranan eserler içinde sadece Dede Korkut Kitabı'nda ve hem "t"li hem de "d"li haliyle kullanılmıştır (bud "25-8", but "139-1" but+uına "242-10, bud+ı "228-5"). Eski Oğuz Türkçesine gelinceye kadarki Tarihî Türk Lehçelerinde Oğuzcanın bir belirtisi olarak izah edilen /-t/ > /-d/ sedalılışması Oğuzcanın bağımsız bir yazı dili haline dönüştüğü bu tarihî dönemde, yukarıda sayılan istisnalar dışında genelleşme, eğilimindedir. Bu sedalılışmanın dışında kalan "t"li kullanımlar ise Eski Oğuz Türkçesi içerisindeki ağızlara ait özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taranan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde kelime başında ve sonunda t > d sedalılışmasına uğramış çok sayıda kelime mevcuttur. Bunların bir kısmı ikili kullanımla karşımıza çıkmaktadır. Burada sadece örnek olması bakımından bazı kelimeler verilecektir:

od "od, ateş" > Trkm. o:t, Yak. uot < *AT ôt (ATAUÜ s.258): od, od+ı, od+umuz, od+a, od+ına (KG 99b.8 s. 350 (Akkuş, 1995:350), VM 95b.3 s. 131 (Kayra, 2006: 131), GT 2 53a-3 s.199 (Özkan, 1993: 199), DKK I 251-8 s. 224 (Ergin, 1994: 224), MN 2-20 s. 25 (Canpolat, 1995: 25).

süd "süt" > Yak. üüt, Trkm. Süyt < *AT sūt (ATAUÜ s.270): süd, süd+ın, süd+den, süd+ını (KG 75a.12 s. 332, VM 106a.1 s. 134, KE 2 44a-10 s. 148 (Cemiloğlu, 2000: 148), DKK I 145-8 s. 170).

dağ ~ tağ "iz, işaret; dağ" < ET tağ "dağ, dağ silsilesi, sıradağ; kuzey" (EUTS s. 144): dağ+ı, dağ (içun), tağ+lara, tağ+dan (MN 146-4 s. 117, KG 107a.1 s. 356, MN 40-4 s. 54, KG 117a.8 s. 363).

dañ ~ tañ "tan, tan zamanı" < ET tang "tan, şafak, sabah" (EUTS s. 146): dañ, tañ (zamanı) (MN 14-2 s. 35, MN 288-3 s. 192).

kanat/kanad, kanat ~ kanad "kanat": kanat, kanad, kanad+a, kanad+ıyile, kanad+ın, kanad+ında (GT 2 36a-13 s. 175/DDK I 215-2 s. 207, GT 2 44b-3 s. 186, DDK I 215-3 s. 207, DDK I 188-12 s. 192, KG 6b.7 s. 281, KG 6b.6 s. 281).

ögüt ~ ögüd "ögüt, nasihat": ögüt, ögüt(d)+ı(ögüdi), ögüt(d)+üñ(ögüdün) (GT 2 77a-2 s. 234/ VM 70b.2 s. 124, VM 42a.3 s. 116/GT 2 64b-5 s. 214, VM 151a.4 s. 146).

delü "deli" < Krh. telü "deli, çılgın" (DLT IV s. 597) < *AT tēlü: delü, delü+nün, delü+lere (DKK I 81-9 s. 124, MN 357-8 s. 228, KG 33b.4 s. 301).

delük "delik" < Krh. telik "delik": delük(g)+ından "delüğinden" (KG 169b.6 s. 401/DDK I 238-3 s. 217).

yut- ~ yut(d)- "yutmak" < Krh. yut- "yutmak" (DLT IV s. 818) < *AT yūt- "yutmak" (ATAUÜ s. 263) : yut-sa, yut-mayınca, yut(d)-an (yudan), yut(d)-arsa (yudarsa), yut-dı (KG 53a.13 s. 316, KG 74a.12 s. 331, DKK I 46-3 s. 102, VM 51b.9 s. 118, GT 2 12b-4 s. 137).

di-/dè- “demek, söylemek” < ET te- “demek” (EUTS s. 152) < *AT tē- “demek” (ATAUÜ s. 265): di-di, di-r, di-se. (KG 9b.1 s. 283, KG 54b.2 s. 316, KG 3a.3 s. 278).

arıt(d)- “temizlemek, arıtmak” < ET arıt- “temizletmek” (EUTS s. 13) < *AT āri- “temizlemek” (ATAUÜ s. 250): arıt-sa, arıt-maz, arıt(d)-a (arıda), arıt(d)-ur (KG 8b.12 s. 282, KG 5b.1 s. 280, KG 35b. 8 s. 302, MN 259-4 s. 178).

belürt(d)- “açıklamak, belirtmek, söylemek” < ET belgürt- “belirtmek, belli ettirmek” (EUTS s. 26): belürt-se, belürt(d)-ür (belürdür) (KG 73a. 3 s. 330, MN 81-4 s. 77).

dağın- “takınmak, kendine takmak”: dağın-sa, dağın-uptur (KG 115a.4 s. 362, MN 150-3 s. 119).

SONUÇ

Türkçenin en eski yazılı metinlerinden (Orhon Yazıtları) itibaren tedricen artan bir oranda takip edilen sedalılışma olayı, genel olarak kelime sonunda karşılaşılan “p, ç, t, k” sedasız ünsüzlerinin iki ünlü arasında kaldığında, bir başka deyişle ünlü ile başlayan bir ek aldığında sedalı ünsüzlere (b, c, d, g, ğ) dönüşmesi olarak izah edilmektedir. Genel olarak konuyla ilgili bütün kaynaklar sedalılışma başlığı altında bu bilgiyi tekrar etmekte ve “geçici sedalılışma” tanımı yapmaktadır. Tarihî Türk Lehçeleri’yle ilgili çalışmalarda da sedalılışma olayına genel olarak bu açıdan bakılmaktadır. Halbuki bu bakış, sedalılışma olayının “kalıcı sedalılışma” boyutunu ihmal etmektedir. Bu ihmalde artzamanlı tespitlerde bulunmamanın etkili olduğu görülmektedir.

Tarihî Türk Lehçelerindeki sedalılışma olayına baktığımızda elde edilen sedalılışma örneklerinin bir kısmı “geçici sedalılışma” örneği iken bir kısmı da “kalıcı sedalılışma” örneğidir. Köktürkçeden itibaren , özellikle k/k > g/ğ ve t > d sedalılışma örneklerinde, “geçici sedalılışma” örneklerinin yanı sıra (*AT ārt “art, geri” >Hrz. art+ınça ~ ard+ınça, *AT āt “ad, unvan” >Hrz. at+ını ~ ad+ıga/ EOT ad+ı, ad+um vb.) kelime başında ve sonunda, Köktürkçeden Eski Oğuz Türkçesine gittikçe artan bir oranda, kelime başında ve sonunda çok sayıda “kalıcı sedalılışma”ya uğramış kelime tespit edilmektedir (*AT ōt “safra kesesi” > Kök. ōd “safra kesesi”, *ānt “yemin” > Krh. and “yemin”, *AT ārt “art, geri” > Hrz. art ~ ard, *AT tmş “diş” > Kpç. tiş ~ diş > EOT diş, *AT āt “ad, unvan” > EOT ad, ET til “dil” > EOT dil, ET tün “gece” > EOT dün “gece”, ET kök “gök, gökyüzü; gökyüzü rengi, mavi” > EOT gök ~ gög, ET köl “göl” > EOT göl vb.).

Bu sedalılışma temayülü Türkçenin tarihî gelişimi içerisinde genellikle Oğuzca belirtisi ve izi olarak görülmüş ve bu temayül Oğuzcanın ilk bağımsız yazılı dönemi olan Eski Oğuz Türkçesi Dönemi’nde, bazı arkaik kullanımlar dışında, dönemin en karakteristik ses kuralı/özelliği olarak takip edilmektedir. Bu dönemdeki sedalılışma örneklerinin hemen tamamı “kalıcı sedalılışma” örneğidir.

Konuyla ilgili örnekler incelendiğinde, özellikle tek heceli isimlerde ve tek heceli fiillerde, Tarihî Türk Lehçelerinde görülen sedalılışma olayının en önemli sebebinin Türkçedeki aslı uzun ünlülerin zaman içerisinde kısalması sonucu ortaya çıkan seslik izler olduğu görülmektedir. Çok heceli isim veya fiillerde ise devreye “çevresel faktörler”, “en az çaba yasası”, “lehçeleşme temayülü” gibi başka sebeplerin de girdiği görülmektedir.

Tek heceli isimlerde ve fiillerde görülen sedalılışma olayının en önemli sebebinin kaybolan aslı uzun ünlülerin bıraktığı seslik izler olduğu tespitini kuvvetlendiren dikkat çekici bir durum ise kısa ünlü fiil ve isimlerde kalıcı veya geçici bir sedalılışmanın görülmemesidir.

Bu durum, sedalılılaşmanın temayülden öte dönemin karakteristik bir kuralına dönüşen Eski Oğuz Türkçesi Dönemi'nde de değişmemektedir (*ET at "binek hayvanı" > EOT at, at+i, at+a; ET ot "kısa bitki" > EOT ot, ot+i; ET et "et" > EOT et, et+i, et+inde; ET art- "artmak, çoğalmak" > EOT art-ar, art-ıcı, art-sa; ET bat- "batmak" > EOT bat-arken, bat-up, ET bit- "bitmek, sona ermek > EOT bit-ince, bit-üp vb.*).

Bütün bu tespitler, bu ses olayının temayül olarak başlayıp kurallaştığı döneme kadarki gelişiminde, özellikle de tek heceli isim ve fiillerde, uzun ünlülerin zamanla kaybolmasının bıraktığı seslik izlerin etkisini açıkça göstermektedir. Bu çalışmada Tarihî Türk Lehçelerinde görülen sedalılılaşma olayı takibi –Arap alfabesinin imla özelliklerinden dolayı- en sağlıklı olan t>d sedalılılaşması üzerinden izah edilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*, TDK Yayınları, Ankara.
- Arat, R R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK Yayınları Ankara.
- Ata, A. (1997). *Nâşirü'd-din bin Burhânü'd- din Rabgûzi Kışâşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l Ferâdîş Uştmağlarının Açık Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (Çeviren) (A) (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (Çeviren) (B) (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*, TDK Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (Çeviren) (A) (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, TDK Yayınları, Ankara.
- Borovkov, A.K. (Rusçadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta, EbülfezAmanoğlu). (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Canpolat, M. (1995), 'Ömer Bin Mezid, Mecnü'atü'n-Nezâ'ir, Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara.
- Cemiloğlu, İ. (2000). *14.Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara
- Emre, A C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme), Birinci Kitap, Fonetik*, TDK Yayınları, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.
- Eraslan, K. (Hazırlayan) (1996). *Ali-şîr Nevâyî, Nesâyimü'l-Mağabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve I Metin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (Hazırlayan) (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (A-N) (O-Z)*, TDK Yayınları, Ankara.

- Hacıeminoğlu, N. (2000). Kutb'un Husrev ü şirin'i ve Dil Hususiyetleri, TDK Yayınları, Ankara.
- Karamanlıoğlu, A. F. (Hazırlayan). (1978). Seyf-i Sarayî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türkî), MEB Yayınları, İstanbul.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2006). şeyh şeref Havace Mu'inü'l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Beşir Kitabevi, İstanbul.
- Kargı-Ölmez, Z. (Hazırlayan). (1996). Ebulgazi Bahadır Han, şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:3, Ankara.
- Kayra, O. K. (2006). Yahyâ B. Bahşî, Vesîletü'l-Matâlib, Metin – İmlâ – Gramer – Dizin – Tıpkıbasım, img Yayınları, Trabzon.
- Koç, A. (2005). Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Sedalılaşma, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Mahmûd Bin 'Alî. (2014). Nehcü'l- Ferâdis, Uřmađlarınđ Au Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım, Birleřtirilmiř baskı, (Tıpkıbasım ve eviri yazı János ECKMANN), (Yayımlayanlar Semih Tezcan-Hamza Zülfikar), (Dizin-Sözlük Aysu Ata), TDK Yayınları, Ankara.
- Özek, F. (2009). Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Elazığ.
- Özkan, M. (Hazırlayan). (1993). Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük, TDK Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (1975). Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2010). Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı, R., Çögenli, M. S, Yanık, N. H. (2000). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK yayınları, Ankara.
- Toparlı, R. (1992). İršâdü'l- Mülük ve's-Selâtin, TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı, R. (2003). Ed-Dürretü'l- Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye, TDK Yayınları, Ankara.
- Tuna, O.N. (1988). "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten-1960). Ankara. TDK Yayınları. s. 213-282.
- Yusuf Has Hacib. (2008). Kutadgu Bilig(eviren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Yüce, B. (1995). Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Yüce, N. (1993). Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaşsari el-Ĥvârizmi Mukaddimetü'l –Edeb Ĥvârizm Türkçesi ile Tercümeli şuşter Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yayınları, Ankara.